

tified. The norms of Ukrainian economic procedural legislation on the reimbursement of costs for professional legal assistance are analyzed, as well as their interpretation by the Supreme Court. The emphasis is placed on the duty of the parties to provide the court with evidence of these costs and the importance of their proportionality to the complexity and nature of the case. The conclusions of the Supreme Court regarding the submission of applications for the adoption of an additional decision on the costs of professional legal assistance and the provision of evidence of such costs after the adoption of the main court decision are considered. Attention is drawn to the fact that a lack of evidence of sending the application to the other party may affect the consideration of the application for reimbursement of costs for professional legal assistance. The importance of complying with the form and content of written statements, motions, and objections on procedural matters in accordance with the law is highlighted. The responsibility of the parties for non-compliance with these requirements, which may lead to the return of the application without consideration, is analyzed. It is emphasized that the principle of proportionality of costs for legal assistance is important to balance the right to effective protection in court and the reasonable cost of legal assistance. The requirement for the justification of costs corresponds to the principles of reasonableness, fairness, and proportionality, ensuring balance and justice in economic proceedings. A comprehensive approach to addressing the issue of reimbursement of costs for professional legal assistance in economic proceedings is proposed, emphasizing the importance of compliance with procedural requirements and principles by the parties to ensure fair and effective protection of rights and interests of participants in the judicial process.

Keywords: *judicial protection, reimbursement of costs, professional legal assistance, economic proceedings, court decision, application for reimbursement of costs, principle of proportionality, fairness, and reasonableness.*

УДК 340.134 (477)

DOI 10.31558/2786-5835.2023.2.12

Матвєєва Юлія Іванівна,

*кандидат юридичних наук, ст. викладачка
кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права,*

*завідувачка Навчальної лабораторії «Правнича клініка»
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1129-3470>

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Статтю присвячено дослідженню розвитку права і міжнародного права, зокрема після жахливих подій Другої світової війни. Акцентовано на тих кардинальних змінах, які відбулись у міжнародному праві після Нюрнберзького процесу: виведення людини на світову арену, зміна акцентів у визнанні людини як найвищої цінності, яка має право на захист, і цілий спектр прав людини, яка стає самостійним суб'єктом міжнародного права.

Зазначаються основні проблемні аспекти Нюрнберзького процесу: винесення вироків про притягнення винних до кримінальної відповідальності всупереч принципу Nullum crimen, Nulla poena sine lege (немає злочину і відповідальності без закону). Аналізується широкий підхід до розуміння цього принципу, який не зводиться виключно до необхідності передба-

чення злочинів та відповідальності за них національним законодавством. Будь-які агресивні дії держави чи особи можуть бути визнані злочинними, якщо вони відповідно до ст. 7 Європейської конвенції з прав людини становлять кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Показаний зв'язок принципів *Nullum crimen, Nulla poena sine lege* та заборони зворотної дії законодавчих актів у часі із принципом правової визначеності як складником верховенства права.

Констатується значення Нюрнберзького трибуналу для України і світу в процесі створення Міжнародного суду щодо злочинів Російської Федерації в Україні. У підсумку – висновується про те, що верховенство права, права людини і міжнародне співтовариство, для якого ці цінності є визначальними, є необхідними умовами миру. Людство потребує знань як історичної ретроспективи способів захисту прав людини в повоєнний час та і подальших наукових розвідок з метою удосконалення практичних аспектів захисту прав людини, реалізації концепції верховенства права. Без розвитку цих ціннісних світоглядних питань подальший правогенез і людиноцентричність як основа сучасного праворозуміння зазнаватимуть складних викликів, подолати які у мирний спосіб буде дуже складно.

Ключові слова: міжнародне право, права людини, верховенство права, злочини проти людяності, геноцид, Нюрнберзький процес, принцип *Nullum crimen, Nulla poena sine lege*, принцип заборони зворотної дії актів у часі, юридична визначеність, мир, війна.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної збройної агресії Російської Федерації на території України перед світовою громадськістю, а найгостріше – юридичною спільнотою, – постало серйозне питання про роль права як способу досягнення соціального компромісу. Здавалося, що таке його функціональне значення та онтологічна сутність знівельовані. Адже право покликане врегульовувати суспільні конфлікти, використовуючи переговори та інші дипломатичні прийоми порозуміння. Війна ж заперечує всі ці методи. Вона, власне, і починається через недовіру мирних способів досягнення домовленостей або через brutальне порушення загальновизнаних принципів міжнародного права.

Однак заперечувати аксіологічне значення права, а особливо в умовах війни в Україні, означало б зневіру у дієвість конституційного ладу, державного апарату та всього громадянського суспільства на шляху боротьби за утвердження незалежності нашої Батьківщини. А це й потрібно ворогу, адже цього він прагнув, особливо у перші дні протистояння: залишити населення без легітимної влади.

Саме тому тільки віра у силу права дає можливість українцям за підтримки міжнародної спільноти відстоювати і захищати свою державу, своє право на мирне співіснування у світовому континуумі. На жаль, це колективне право з низкою фундаментальних індивідуальних прав людини brutально порушує агресор. Тисячі життів цивільного населення та наших військовослужбовців, знищені будинки та понівечена інфраструктура, не враховуючи загальний непоправний вплив на розвиток держави та суспільства – такі жахливі наслідки війни.

Та найцінніше, що ми втрачаємо – людина. І сьогодні, у XXI столітті, постає запитання, на яке складно знайти відповідь: а чи можна виміряти цінність

життя людини? Якщо так, то які показники можна для цього застосувати? Чи можна, керуючись словами професора Гарвардського університету Майкла Сендела, «повісити цінник на життя»? [1].

Отже, необхідність досліджень у сфері захисту прав людини в умовах воєнного стану не викликає сумнівів. А подальші наукові розвідки сприятимуть більш ефективному практичному захисту порушених прав людини і утвердженню верховенства права – цих важливих цінностей Європейського правового і світового простору.

Виклад основного матеріалу. Щоденно Україна в умовах цієї жахливої екзистенційної війни несе непоправні втрати – людські жертви, які не можуть бути ніколи і ніякою мірою компенсовані. Сучасна юридична спільнота, політичні еліти та громадянське суспільство повинні виступати активними учасниками процесу створення міжнародного судового трибуналу з питань юридичної відповідальності путінського режиму за злочини проти миру, людяності та безпеки людства.

Як зазначає британський юрист-міжнародник Філіп Сендс, автор відомої книги «Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова»: «Через чотири дні після вторгнення Росії в Україну я написав у ... газеті [Financial Times] про злочин агресії, введений у міжнародне право під час переговорів Нюрнберзького трибуналу ... ще 1945 року. З того часу агресія є одним із чотирьох встановлених міжнародних злочинів, поряд з військовими злочинами, злочинами проти людяності та геноцидом. Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (МКС) наразі розслідує ймовірні злочини в Україні, але поки що не виніс жодних обвинувальних висновків. Проте МКС не може здійснювати юрисдикцію щодо агресії – ця прогалина спонукала мене запропонувати створення спеціального кримінального трибуналу для розслідування діяльності Володимира Путіна та його однодумців за розв'язання явно незаконної війни, що є злочином керівництва... Перед жахами, що відбуваються в Україні, як і раніше, існує серйозне занепокоєння тим, що розслідування МКС завершаться судовим розглядом щодо рядових військових, але дозволять політичним, військовим, фінансовим лідерам і головам розвідки уникнути покарання» [2].

Саме тому, як відомо, Україна використовує усі політичні та правові механізми для створення спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності керівництва Російської Федерації за злочин агресії [3]. Принцип невідворотності покарання за злочини має бути дотриманий міжнародним співтовариством, оскільки після невдач Заходу у Грузії, Чечні, Криму та Сирії Путін повірив, що Захід заплющить на це очі. Але він схибив... Однак якщо з цією агресією не боротися, ми з тим самим успіхом можемо відмовитися від Нюрнберзького моменту та заяв про злочин агресії. Нехай річниця цього жахливого моменту в Європі

стане сигналом до того, що перехід цієї лінії не буде допущений, і що буде введено індивідуальну кримінальну відповідальність аж до самого верху [2].

Отже, необхідність створення правового підґрунтя для притягнення усіх винних до відповідальності за злочини, вчинені Російською Федерацією щодо України є потребою для нашого суспільства і для наших нащадків. Тим паче, що історія права вже знає механізм створення і діяльності міжнародних трибуналів. До подій Другої світової війни людство не зіштовхувалось із проблемами масового вбивства не просто великої, а надзвичайно великої кількості людей. «Загальні втрати військових та цивільного населення під час війни за різними даними становлять від 50 до 75 мільйонів людей. З них приблизно від 8 до 10 мільйонів – українців. Це майже чверть усього тогочасного населення України» [4]. Окрім масових вбивств, нацистський режим здійснив масові звірства, тобто знущання, нелюдське ставлення до цивільних осіб, до військовополонених у концтаборах, що супроводжувалось жахливим насильством та поневірянням. На окупованих територіях відбувається брутальне свавільне заволодіння майном захоплених держав, корпорацій, окремих власників, вивозяться культурні та історичні цінності, музейні експонати та унікальні скарби.

З такими жахливими наслідками звірств людство зіштовхнулось вперше в історії. І звичайно, не реагувати на ці події було неможливо. Очевидно, масові злочини повинні бути покараними, люди прагнули справедливості. І потрібно було створювати юридичний механізм притягнення до відповідальності за злочини та компенсації за спричинену шкоду. Проблема середини ХХ ст. полягала у тому, що міжнародне право у той період свого розвитку не було настільки розвиненим, щоб забезпечити цей механізм. Основне його призначення зводилось до виконання укладених між державами угод. Міжнародні договори вважались основним джерелом міжнародного права, і тільки вони потребували чіткого виконання. Питання ж ціннісного характеру не мало особливого значення.

Отже, фактично до середини ХХ ст. міжнародне право трактувалось виключно з позитивістського підходу. Виключно держави виступали суб'єктами міжнародних зобов'язань. Людина ж як найвища цінність не мала можливості правового захисту від свавільних дій як з боку власної держави, так і з боку світового співтовариства. Що вже говорити про юридизацію правового статусу людини (визнання і охорона, а також судовий захист її прав), коли до початку ХХ ст. зберігалось рабство як найганебніша форма поводження людини з людиною. Тільки в 1926 р. була прийнята Конвенція про рабство, яка зобов'язувала держави повністю скасувати рабство.

Після Другої світової війни з її жахливими для людської цивілізації наслідками світ змінюється. Стає зрозуміло, що від ганебних дій тоталітарних режимів з найбрутальнішим знеціненням людини як найвищого творіння світ не

має захисту. Тому виникають міжнародно-правові інституції та документи, основна мета яких – не допустити повторення жахливого масового винищення людей. Найважливіше досягнення цих процесів: виведення необхідності захисту людини з усім спектром її прав на світову арену. До цього окрема людина не вважалась суб'єктом міжнародного права. Тепер людина – визнана цінність, гідність якої є абсолютною і беззаперечною, а її права набувають реального правового захисту.

Найскладніше завдання, яке постало перед світовою спільнотою – це покарання злочинців Гітлерівської Німеччини. Важливо зазначити, що до процесів створення юридичного механізму покарання за злочини нацистського режиму були безпосередньо причетні дві визначні постаті, що прямо стосуються до України. Це видатні юристи-міжнародники, котрі навчалися на юридичному факультеті Львівського університету – Герш Лаутерпахт і Рафал Лемкін.

Під впливом злочинів німецьких окупантів Лаутерпахт впровадив нове поняття та нове правове визначення: злочин проти людяності. Він також розробив цілу концепцію покарання німецьких злочинців і створив каталог злочинів, за які вони мали нести кримінальну відповідальність. Саме він розробив правові основи для Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, перед яким після війни стали керманічі Третього рейху. Лемкін написав в Америці свою найважливішу книжку про німецькі злочини в окупованій Європі. Вона була опублікована в 1944 році і ввела в обіг нове поняття: геноцид. У Нюрнберзькому процесі Лемкін як фахівець у цій галузі став радником Роберта Джексона, головного обвинувачувача, який представляв США. Після війни він створив правове визначення злочину геноциду, що стало обов'язковим у всьому світі. Він був головним автором Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, яку 1948 року підписали країни-члени ООН [5].

Саме цим визначним постанням завдячує світова спільнота, сучасне міжнародне право за ґрунтовне опрацювання і введення у науково-практичний дискурс злочинів проти людяності і поняття «геноциду». Сьогодні це має особливе значення для України, оскільки 14 квітня 2022 р. була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”». У пояснювальній записці до постанови зазначено: *«У цей непростий час, коли триває боротьба Українського народу зі збройною агресією Російської Федерації, виявляється все більше жорстоких злочинів, які повинні отримати належну правову оцінку. Сьогодні з повною впевненістю можна констатувати, що вчинені Збройними силами Російської Федерації дії є не просто злочином агресії, а мають на меті системне й послідовне знищення Українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток»* [6].

Але особливо важливо зазначити, що вперше про геноцид українського народу внаслідок голодомору заявив Рафал Лемкін: «...дуже мало людей пам'ятають, що Рафаель Лемкін 1953 року, десь через 10 років після створення терміну геноцид, виголосив промову, у якій говорив про знищення української нації як класичний приклад радянського геноциду. Він там говорив про культурну відмінність українців і росіян. Він говорив тоді про голод, який тоді ще голодомором не називали, але він назвав його частиною радянського геноциду української нації. Він чітко сказав, що це геноцид, бо це було не просто знищення окремих людей, але знищення культури і знищення нації» [6].

Для розуміння значення цих важливих процесів у повоєнному світі, визнання ролі людини як суб'єкта міжнародного права цікавими є спогади Рафала Лемкіна. Суперечка виникла через убивство ексміністра внутрішніх справ Туреччини Мехмеда Талаат-паші. Він був організатором геноциду вірмен у Туреччині у 1915 р. Цей факт був підтверджений надзвичайним трибуналом, який відбувся в 1919 р. в Константинополі і заочно засудив Талаата до смертної кари за воєнні злочини і за «знищення вірменського населення імперії». Злочинцю вдалося втекти від правосуддя¹. Однак він був убитий Согомоном Тейлирянном, вірменином, жертвою геноциду вірмен, єдиним, хто вижив із його родини. Тейлирян був визнаний як такий, що перебував у стані неосудності в момент замаху і звільнений від відповідальності². Та це вбивство отримало широкий резонанс у пресі і активно обговорювалось юридичною спільнотою. Чи правомірно Тейлирян був звільнений від відповідальності за вбивство?

Рафала Лемкіна ця справа дуже стурбувала, і він мав дискусію з одним із викладачів (підтвердити правдивість цих слів, на жаль, неможливо), що переросла у грандіозний момент прозріння:

– Чи вірмени коли-небудь намагалися притягнути того турка до відповідальності і заарештувати за цю різанину?

– Немає такого закону, за яким його можна було б заарештувати, – відповів професор.

– Навіть попри те, що він безпосередньо причетний до вбивства стількох людей? – опирався Лемкін.

– Розгляньмо випадок, коли людина вирощує курей, – аргументував професор. – Вона їх вбиває. Чому б ні? Це не ваша справа. Якщо ви втручаєтесь – це порушення чужого права володіння.

– Вірмени – не кури, – різко сказав Лемкін.

¹ Талаат-паша. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%B0%D1%82-%D0%BF%D0%B0%D1%88%D0%B0>

² Согомон Тейлірян. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D2%91%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BD_%D0%A2%D0%B5%D0%B9%D0%BB%D1%96%D1%80%D1%8F%D0%BD

*Професор прийняв зауваження юнака, а тоді спробував зайти з іншого боку.
– Коли ви втручаєтесь у внутрішні справи країни, ви зазіхаєте на суверенітет цієї країни.*

– Виходить, що вбивство Тейлirianом однієї людини – це злочин, але те, що ця людина причетна до вбивства мільйона людей, злочином не є? – перепитав Лемкін.

Професор знизав плечима. Лемкін був «молодий і розхвилювався».

– Якби ви хоч трохи розбиралися у міжнародному праві...

Лемкін повертався до цієї дискусії знову і знову, пояснюючи це тим, що справа Тейлirianа змінила його життя [8, с. 283].

Держава, володіючи суверенітетом, вільна вчиняти на своїй території будь-які дії, зокрема і з людиною, яка підвладна їй, вдаючись навіть до масового насильства. Міжнародне право не могло висувати ніяких претензій до держави. А людина не могла очікувати від міжнародного права ніякого захисту. З іншого боку, неможливо було пред'явити з боку світової громадськості обвинувачення окремим особам за скоєні злочини. Це було можливим виключно в межах юрисдикції держави. Окрема людина не отримувала захисту і окрема людина не могла бути визнана винною за скоєні злочини на міжнародному рівні. Такими були особливості міжнародного права до Другої світової війни.

Після досвіду двох світових війн міжнародне право змінилося: воно більше не обмежене встановленням гуманітарних правил і стає міжнародним режимом попередження і заборони війни. З ... формуванням ООН (1945 р.) загальна заборона насилля стає частиною міжнародного права. Поняття війни майже повністю витісняється поняттям збройного конфлікту. З урахуванням світових війн і технологічного розвитку класичний стан війни стає все менш функціональним. Утім це веде до нових форм і цілей війни [9, с. 208].

Сьогоднішнє розуміння війни не завжди зводиться до відкритої насильницької агресії. Відсутність збройного конфлікту не завжди означає мир. Адже мир можна розуміти і як відсутність війни, і як дружбу. Значення миру у різних його розуміннях змінюється. Про це свідчать приклади холодної війни як протистояння між Радянським Союзом і Західним світом, тривалі територіальних конфліктів (Нагірний Карабах, Придністров'я, Індо-Пакистанський та ін.). На жаль, у стані затяжної війни опинилась Україна ще з 2014 р. А повномасштабне вторгнення, що призвело до масових убивств та ганебних злочинів наших громадян, засвідчує факт того, що ми повинні дбати про створення Міжнародного кримінального суду, який має винести вироки про притягнення до відповідальності винних у російсько-українській війні.

У цьому процесі важливі уроки для сучасного міжнародного права і для України як держави, на території якої відбуваються масові вбивства та інші злочини, дає Нюрнберзький процес. Основні здобутки цього Трибуналу є такі:

– закріплення на міжнародному рівні нових злочинів: проти миру, людяності та геноцид;

– вперше на міжнародному рівні був запроваджений правовий спосіб вирішення питання притягнення винних до відповідальності за воєнні злочини (хоча, як відомо, переможців не судять, і часто вони вдаються до насильницьких способів покарання переможених). Для держав-переможців це було принциповим питанням досягнення справедливості за допомогою права;

– документування злочинів, що є показовим та надважливим для зібрання доказів.

Наразі, як відомо, ведуться дискусії щодо створення Міжнародного суду для покарання винних у російській агресії проти України. Поки що важко говорити важко про ефективне і реальне покарання злочинців. Адже, на відміну від Нюрнберзького процесу, який відбувався над представниками переможеної держави, складно вирішити питання про притягнення до суду винних. Війна у розпалі, і на жаль, набуває ознак затяжного конфлікту. Та значення Нюрнберзького процесу для України в умовах тривалої агресивної війни Російської Федерації є надзвичайно цінним та показовим для нас.

Відомі критичні зауваження правників щодо вироків цього суду. Основні з них зводяться до того, що вирок винесені всупереч принципам «*Nullum crimen*», «*Nulla poena sine lege*»: немає злочину, немає покарання без закону. Що на час скоєння воєнних злочинів нацистською Німеччиною не існувало визначення цих протиправних діянь, оскільки вони з'явилися *post factum*. Суд відмовився від формально-позитивістського підходу до розуміння зазначеного принципу, надавши йому природно-правового формулювання: немає злочину без зазначення про нього у праві. Відомий австро-німецький юрист і теоретик права щодо цього зазначив: «Справедливість вимагала покарання цих людей... У випадку, якщо два постулати правосуддя конфліктують один з одним, пріоритет має вищий із них; і покарання тих, хто несе моральну відповідальність за міжнародний злочин, яким була Друга світова війна, може безумовно вважатися важливішим, ніж дотримання правила про заборону застосування закону *post facto*, з якого буває багато винятків» [11, с. 87].

Такий підхід радикально змінив розвиток права як такого і міжнародного права зокрема у другій половині ХХ ст. Саме тому маємо важливе положення ст. 7 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.:

Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчи-

нення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями [10].

Отже, принцип, відповідно до якого нікого не може бути визнано винним і покараним без закону, набуває якісно інших ознак і не обмежується виключно національним законом, а поширюється на міжнародне право. Показовим прикладом такого підходу є сучасна практика Європейського Суду з прав людини. Так, у відомому рішенні «Стрелец, Кеслер і Кренц проти Німеччини» від 22 березня 2001 р. заявники звернулись до Суду з метою неправомірного, на їхню думку, визнання їх винними у вбивствах мирних людей під час спроби перетнути кордон між колишньою НДР і ФРН. Своє звернення вони обґрунтували тим, що національні суди порушили ст. 7 Європейської конвенції з прав людини, оскільки на момент вчинення ними відповідних діянь такі не вважалися злочинами відповідно до норм національного законодавства. Тобто було порушено принцип незворотності дії законів у часі: «*Nullum crimen*», «*Nulla poena sine lege*».

Дослідивши матеріали справи, Суд встановив: «Державна практика відносно політики охорони кордону НДР, яка грубо порушує права людини, і насамперед, право на життя, яке є найвищою цінністю в міжнародній ієрархії прав людини, не може бути виправдана на основі ст. 7 Конвенції. як нав'язана всім органам НДР, включано з судовими, вона не може характеризуватися як «право» за змістом ст. 7 Конвенції. До того ж Суд дотримується думки, що заявники, як керівники НДР, створили видимість законності правової системи республіки, а згодом розпочали чи продовжили практику, яка ігнорувала принципи цієї системи, не можуть зараз посилатись на захист, передбачений ст. 7 Конвенції». Під час дослідження матеріалів справи. Суд також звернув увагу на те, що заявники, займаючи відповідні державні чини, не могли бути необізнаними з відповідними конституційними положеннями про гарантування права на життя та критичним відношенням міжнародних установ щодо запровадженого в НДР режиму охорони державного кордону [11, с. 91].

Відтак заявники виправданими не були, а Суд зайняв позицію незведення розуміння зазначених принципів виключно до буквального змісту.

Принципи незворотності дії законів у часі і «*Nullum crimen*», «*Nulla poena sine lege*» є елементами багатоманітного поняття правової визначеності як складника верховенства права, спільними вимогами до нормотворчої і нормозастосовчої діяльності [12, с. 5].

Сучасне розуміння правової визначеності не зводиться виключно до чітких формулювань текстів законів. Навіть більше, у сучасному суспільстві досягти абсолютної визначеності неможливо: *«...важливого значення набуває питання відповідності юридичної визначеності і коректності змісту норм права. А коректність Р. Алексі пов'язує з принципом справедливості, який вимагає, щоб рішення владних органів були морально правильними. Принципи юридичної визначеності і справедливості часто можуть конфліктувати між собою, що Г. Радбрух називає «жвавою напругою». Але жоден принцип за будь-яких обставин не може витіснити інший. Навпаки, дуальна природа права вимагає, щоб обидва ці принципи застосовувались в коректній пропорційності, урівноважено (balanced)»* [13, с. 38].

Отже, сучасна юридична нормозастосовча практика не може базуватись на виключному дотриманні норм закону, або писаного права. Сучасне праворозуміння базується на ціннісній оцінці нормативних регуляторів, основне призначення яких – реалізація і захист прав людини. Адже людина, починаючи з другої половини ХХ ст., стає активним учасником і творцем права й міжнародного права зокрема. Зміщення акцентів права від прерогативи держави до всепроникності прав людини італійська дослідниця Ізабель Тружильо називає правовою революцією, яка в сучасному світі ще не завершена. Але науковиця застерігає: *«Права людини без верховенства права можуть стати воюючими тиранами і спричинити війни та конфлікти. Надання пріоритету верховенству права забезпечує захист прав індивідів, але в контексті координації, юридичної сумісності та гармонізації. Справедливість для людей слід шукати в межах права, а не поза ним, за допомогою правил і процедур вирішення спорів, які можуть сприяти умиротворенню. У цьому сенсі право завжди передує справедливості, принаймні справедливості прав людини. Верховенство права – їх умова, контекст, у якому вони реалізуються. Вони потребують контексту, який характеризується стабільністю, належними правилами, мирним урегулюванням і неупередженими інститутами... Право і мир установлюють рамки вимог прав людини щодо справедливості»* [14, с. 194].

«Не існує миру без поваги до прав людини, а права людини не можуть бути захищені у ситуації відсутності миру» [15, с. 283–286] – основний постулат, який сьогодні як ніколи актуальний і для України так і для світового співтовариства.

Пригадуючи жахливі події кінця лютого 2022 р., коли Україна раптово опинилась у стані недієвості міжнародного права, надзвичайного значення набувають процеси, згадувані вище. Тільки віра у право та справедливість допоможе українцям вистояти і перемогти у цій недоречна бо для нас вона героїчна війні: *«Мова прав людини незамінна при обговоренні принципів громадянської спра-*

ведливості й миру, але водночас вона слугує найвищим прагненням людської природи, проголошуючи й захищаючи недоторканну гідність кожної душі» [16, с. 79–80].

Висновки. Отже, верховенство права, права людини і міжнародне співтовариство, для якого ці цінності є визначальними, є необхідними умовами миру. Людство потребує знань як історичної ретроспективи способів захисту прав людини в повоєнний час, і подальших наукових розвідок з метою удосконалення практичних аспектів захисту прав людини, реалізації концепції верховенства права. Без розвитку цих ціннісних світоглядних питань подальший правогенез і людиноцентричність як основа сучасного праворозуміння зазнаватимуть складних викликів, подолати які у мирний спосіб буде дуже складно.

А Україна неодмінно переможе, оскільки ми не повинні допустити продовження усіх жахів війни та маємо мінімізувати її вплив на майбутні покоління. Хотілося б навести цитату із відомої повісті-поєми Осипа Турянського «Поза межами болю», яка уособлює всю ницість війни. Нехай це прозвучить як заклик до людства не допускати війни ніколи: *«Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчували й пізнали бездонну глибину людського страждання! Тоді боги стали б людьми, а люди братами»* [17].

Список використаних джерел

1. Сендел М. Цикл лекцій. Справедливість. Лекція 3. Повісити цінник на життя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OFjOMoIzD1M>
2. Нюрнберг для Путіна? Дискусія про трибунал агресії проти України. URL: <https://khp.org/1608811909>
3. В ОП назвали можливі моделі спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/02/6/7155641/>
4. Штогрін І. Друга світова війна. Втрати України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html#>
5. Гурний Г. Злочин без кари? Як покарати за масові вбивства. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zlochyn-bez-kary-yak-pokaraty-za-masovi-vbyvstva>
6. Рафаель Лемкін і голодомор. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2009/11/091127_holodomor_lutziuk_it
7. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”» від 14 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
8. Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. Видавництво Старого Лева. 2017. 652 с.
9. Гізбертц Ф. Поняття «мир» і «війна» в контексті транснаціонального тероризму. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. 300 с.
10. Європейська Конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Абрамович Р. М. Принцип незворотності дії законів у часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015.

- 171 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfc2a410-2cad-439b-ab02-580fe3bc564c/content> [Цит. за: Kelsen H. Will the judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law? *International Law Quarterly*. 1947. Vol. 1. № 2. P. 165].
12. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 220 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5db500da-d91f-422b-b976-bc2258d24a43/content>
 13. Матвєєва Ю. І. Подвійна природа права, юридична визначеність і коректність (справедливість права). *Наукові записки НаУКМА*. 2021. С. 38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/73050f5d-7ad8-4200-b79c-8454cd39e78e/content>
 14. Тружильо І. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019, № 1. 300 с.
 15. Максимов С. Мир, заснований на правах людини: XXVIII Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. 300 с.
 16. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020. С. 79–80. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf
 17. Осип Турянський. Поза межами болю. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344>

Yuliia Matieieva. Human rights and the rule of law: significance in wartime

The article is devoted to the study of the development of law and international law, in particular, after the terrible events of the Second World War. Attention is focused on the radical changes that took place in international law after the Nuremberg trial: bringing a person to the world stage, a change in emphasis in the recognition of a person as the highest value that has the right to protection and a whole range of human rights, which becomes an independent subject of international law.

The main problematic aspects of the Nuremberg Trials are noted: passing judgments on bringing the guilty to criminal responsibility contrary to the principle of Nullum crimen, Nulla poena sine lege (there is no crime and responsibility without the law. A broad approach to understanding this principle is analyzed, which is not limited solely to the need to foresee crimes and responsibility any aggressive actions of the state or individual may be recognized as criminal if they constitute a criminal offense according to Article 7 of the European Convention on Human Rights in accordance with the general principles of law recognized by civilized nations.

The relationship between the principles of Nullum crimen, Nulla poena sine lege and the prohibition of the retroactive effect of legislative acts in time with the principle of legal certainty as a component of the rule of law is shown.

The importance of the Nuremberg Tribunal for Ukraine and the world in the process of creating the International Court of Justice for the crimes of the Russian Federation in Ukraine is stated. As a result, it is concluded that the rule of law, human rights and the international community, for which these values are decisive, are necessary conditions for peace. Humanity needs knowledge of both the historical retrospective of how human rights were protected in the post-war period and further scientific research to improve the practical aspects of human rights protection and the implementation of the rule of law. Without the development of these value-based worldview issues, further law-making and human-centredness as the basis of modern legal understanding will face difficult challenges that will be very difficult to overcome peacefully. Humanity needs knowledge of both the historical retrospective of how human rights were protected in the post-war period and further scientific research to improve the practical aspects of human rights protection and the implementation of the rule of law. Without the development of these value-based worldview issues, further law-making and human-centredness as the basis of modern legal understanding will face difficult challenges that will be very difficult to overcome peacefully.

Keywords: *international law, Human Rights, Rule of Law, crimes against humanity, genocide, Nuremberg trial, the principle of Nullum crimen, Nulla poena sine lege, the principle of non-retroactivity of acts in time, legal certainty, peace; war.*